

งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อ ในเอกสารไทยและลาว พ.ศ. 2411-2431¹

The Historiography of the Defeat of the Haw in Thai and Lao Documents, 1868-1888

อัญชัน มีโส^{a*} ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์^b และ มารศรี สอทิพย์^c

Aunchun Meeso^{a*} Dararat Mattariganond^b and Marasri Sorthip^c

^{ab}Center for Research on Plurality in the Mekong Region

^{abc}Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University
Khon Kaen 40002, Thailand

*Corresponding author. Email: Doraau@gmail.com

Abstract

This article aims to study the historiography of the defeat of the Haw in Thai and Lao documents (1868-1888). The method of historical research employed in this study was an analysis of Thai and Lao documents, including public notices, archives, chronicles and books. The study indicates that the Haw invasion of Lao territory, which was under the influence of Thailand, resulted in various kinds of Thai and Laos writings. The Thai documents during the defeat of the Haw (1868-1888) were mainly military notifications, royal guidance, and affidavits. These documents were used as primary sources. Other kinds of writings were travel diaries and *nirat* poems. All of these works influenced later writings and also reflected the view of those who went to fight the Haw, protect their territory and show the rightful authority over Lao territory. For the writings of Lao documents at the same period, they were chronicles related to the events of the Haw invaders. They were produced to claim the right to be a vassal state of the Kingdom of Thailand. Meanwhile, these writings reflected the hardships that Lao people endured through the invasion and disturbance by the Haw. They also influenced later writings created after the invasion.

Keywords: historiography, Haw, Thai, Lao

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์สาขาลุ่มน้ำโขงศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เรื่อง งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทยและลาว พ.ศ. 2411-2556 (1868-2013) ซึ่งได้รับการสนับสนุนทุนวิจัยจาก ศูนย์วิจัยพหุลักษณะสังคมลุ่มน้ำโขง คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทยและลาว พ.ศ. 2411-2431 โดยใช้วิธีการศึกษาทางประวัติศาสตร์ ศึกษาจากเอกสารประเภทใบบอกจดหมายเหตุ พงศาวดาร หนังสือ ฯลฯ ทั้งในไทยและลาวเป็นหลัก ผลการศึกษาพบว่าการที่ฮ่อเข้ามาถูกรานดินแดนลาวที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของไทยได้ก่อให้เกิดงานเขียนของไทยและลาวขึ้น สำหรับงานเขียนเกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทยพบว่า ในช่วงปราบฮ่อ พ.ศ. 2411-2431 ส่วนใหญ่เป็นเอกสารราชการประเภทใบบอกราชการทัพฮ่อ พระบรมราชโองการ คำให้การ ใช้เป็นหลักฐานชั้นต้น นอกจากนี้ยังมีงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางและประเภทนิราศ งานเหล่านี้ได้ส่งอิทธิพลต่องานเขียนในเวลาต่อมา และได้สะท้อนมุมมองของผู้ที่ไปปราบเพื่อปกป้องดินแดนของตน และเพื่อแสดงสิทธิอันชอบธรรมในดินแดนลาว สำหรับงานเขียนในเอกสารลาวช่วงเดียวกันนี้พบว่า เป็นงานเขียนประเภทพงศาวดารเมืองที่เกิดเหตุการณ์ฮ่อเข้ามาถูกราน ถูกผลิตขึ้นเพื่อยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในการเป็นเจ้าประเทศราชของไทย ขณะเดียวกันงานเขียนกลุ่มนี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงความทุกข์ยากที่ได้รับจากการเข้ามาถูกรานของฮ่อและความไม่สงบที่เกิดขึ้นภายในดินแดน งานทั้งสองกลุ่มนี้ได้ส่งอิทธิพลต่องานเขียนช่วงหลังเหตุการณ์ปราบฮ่อด้วยเช่นกัน

คำสำคัญ: งานเขียนประวัติศาสตร์ ฮ่อ ไทย ลาว

บทนำ

เมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ 25 จักรวรรดินิยมฝรั่งเศสได้เข้ามามีอิทธิพลในคาบสมุทรมอินโดจีนต้องการขยายอาณาเขตเข้าสู่หัวเมืองลาวซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้การปกครองของไทย² ทำให้ศูนย์กลางการปกครองของไทยตระหนักถึงภัยคุกคามต่ออาณาเขตของตน ในช่วงเวลาดังกล่าวกองกำลังชาวจีนที่ไทยและลาวเรียกว่าฮ่อ ได้เข้ามาปล้นสะดมก่อความไม่สงบอย่างยาวนานต่อเนื่อง ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2431 ไทยได้ส่งกองทัพไปปราบถึง 4 ครั้ง ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2418-2419 ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2426-2428 ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2428-2430 และครั้งที่ 4 พ.ศ. 2430-2431 ซึ่งในการปราบฮ่อครั้งที่ 4 ฝรั่งเศสได้เข้ามาร่วมปราบฮ่อกับกองทัพไทย

² ดินแดนลาว ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของไทย ตั้งแต่ พ.ศ. 2322-2436

ทำให้เกิดการเผชิญหน้ากันระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และผลจากการปราบฮ่อได้นำไปสู่การเสียดินแดนสิบสองจุไทยของไทยให้แก่ฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2431 (Eoseewong, 1966: 184-198) ผลจากการปราบฮ่อยังได้ส่งผลกระทบต่อประชาชนไทยและลาว ผู้คนจำนวนมากถูกเกณฑ์แรงงานเข้าสู่สงคราม เกิดการอพยพเคลื่อนย้ายออกจากถิ่นที่อยู่อาศัย พื้นที่ที่ได้รับผลกระทบมากที่สุดคือลาวซึ่งเป็นพื้นที่ที่เกิดศึกปราบฮ่อในครั้งนี้ รวมทั้งได้ก่อให้เกิดงานเขียนเกี่ยวกับการปราบฮ่อ จึงทำให้ผู้เขียนมีความสนใจในการศึกษาเรื่องนี้

จากการทบทวนงานวิจัยฮ่อในมิติประวัติศาสตร์แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก ศึกษาเกี่ยวกับการปราบฮ่อโดยตรง เช่น Eoseewong (1966) “การปราบฮ่อและการเสียดินแดน” และ Rattanasongtham (1988) “เมืองพิชัยกับการปราบฮ่อ พ.ศ. 2418-2431” โดยเนื้อหาเน้นไปที่การปราบฮ่อและผลจากการปราบฮ่อทำให้ไทยเสียดินแดนสิบสองจุไทย นอกจากนี้ยังได้ส่งผลกระทบต่อเมืองพิชัยคือรัฐส่วนกลางเข้ามาจัดการ การปกครองท้องถิ่นแบบรวมศูนย์อำนาจทำให้ขาดอิสระการปกครองตนเอง ผู้คนได้รับความเดือดร้อนจากการถูกเกณฑ์เข้ากองทัพและเกิดการอพยพย้ายถิ่นจากภัยสงคราม กลุ่มที่สอง การศึกษาฮ่อเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย อาทิ งานของ Theerasasawat (2010) “เบื้องลึกการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหาร จาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน” ซึ่งให้เห็นสาเหตุหนึ่งของความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสก็คือปัญหาเรื่องฮ่อและการปราบฮ่อ ที่มีความยืดเยื้อยาวนานกลายเป็นจุดอ่อนข้อหนึ่งของไทยที่เป็นเหตุให้ฝรั่งเศสสามารถขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนลาว นำไปสู่การเสียดินแดนสิบสองจุไทยของไทย อีกทั้งเป็นผลสืบเนื่องไปจนถึงการเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) จากข้างต้นจะเห็นได้ว่ายังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับงานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อทั้งในเอกสารลาวและไทย

บทความชิ้นนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทยและลาว พ.ศ. 2411-2431 ซึ่งเป็นช่วงเกิดศึกฮ่อและมีการปราบฮ่อ โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (historical approach)

ศึกษาจากเอกสารประเภท ใบบอก จดหมายเหตุ พงศาวดาร หนังสือ ฯลฯ ทั้งไทย และลาว เป็นหลัก สำหรับการนำเสนอแบ่งเป็น 4 ส่วน คือ 1) ข้อและพื้นที่ที่เกิดศึกข้อ 2) งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปรามข้อในเอกสารไทย พ.ศ. 2411-2431 3) งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปรามข้อในเอกสารลาว พ.ศ. 2411-2431 และ 4) สรุป

ข้อและพื้นที่ที่เกิดศึกข้อ

ข้อในงานนี้ หมายถึง กองกำลังชาวจีนที่เข้ามาก่อความไม่สงบในดินแดนลาว เป็นกลุ่มที่หลงเหลือจากเหตุการณ์กบฏไต้ผิง³ และกบฏมุสลิม⁴ ที่ถูกทางการจีนปราบปราม ได้อพยพหลังไหลออกจากภาคตะวันตกของจีนเข้าสู่ตั้งเกีย รวปี พ.ศ. 2407 รวมตัวกัน มีอาวุธครบมือ มีชื่อเรียกตามสี่ธงประจำกลุ่มข้อมีหลายกลุ่ม ประกอบด้วย 1) ข้อธงดำหรือข้อลิวต้ายัน มีอำนาจอยู่ในเมืองเลากาย 2) ข้อธงเหลืองหรือข้อยิบมันไต มีอำนาจอยู่แถบสิบสองจุไท 3) ข้อธงแดงหรือข้ออจาเจื่อง มีอำนาจอยู่ในแคว้นหัวพันห้าทั้งหก และ 4) ข้อธงลายหรือข้อไกวซิง ตั้งมั่นอยู่ในแคว้นพวน (Weerawong, 1997: 158) ส่วนพื้นที่ที่เกิดศึกข้อคือดินแดนลาว พวกข้อได้เข้ามาในพื้นที่หลวงพระบาง หัวพันห้าทั้งหก สิบสองจุไท พวน เวียงจันทน์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2416-2431 เป็นสาเหตุให้กองทัพไทยส่งกองทัพไปปรามข้อ 4 ครั้ง และได้ก่อให้เกิดงานเขียนเกี่ยวกับการปรามข้อขึ้นในช่วงเหตุการณ์ปรามข้อ ทั้งเอกสารที่เขียนโดยชาวตะวันตก ไทย และลาว

³ กบฏไต้ผิงเกิดขึ้นราว พ.ศ. 2393-2407 ทางมณฑลทางใต้ของจีนมีชื่อเต็มว่า "ไต้ผิงเทียนก๊ก" หรือ "ไทผิงเทียนกั๋ว" มีหัวหน้ากบฏคือ อั้งซิวซ้อง ใน พ.ศ. 2393 ได้ยกกำลังเข้าตีมณฑลกวาสี ตีได้มณฑลหูหนัน หูเป่ย์ อันฮุย กังซิว และไปตั้งเมืองหลวงที่นครนานกิง และได้สถาปนาตนเองเป็น "เทียนอ่อง" ทางราชวงศ์ชิงได้ส่งกำลังร่วมกับกองทัพของอังกฤษเข้าปราบปราม สามารถเข้ายึดนานกิงไว้ได้ ในปี พ.ศ. 2407 (Chusongdech, 1999: 4330)

⁴ กบฏมุสลิมหรือกบฏชาวหุยได้ลุกฮือขึ้นต่อสู้ภายใต้การนำของตู้เหวินซิว พ.ศ. 2408-2417 ในมณฑลยูนนานขบวนการนี้ล้มลงโดยการปกครองของราชวงศ์ชิงและต่อมาราชวงศ์ชิงได้ส่งกองทัพเข้าปราบปราม (Liu and Mattariganond, 2016: 2)

สำหรับเนื้อหาการปรามข้อที่พบในบันทึกของชาวตะวันตก มีบันทึกของนักสำรวจชาวอังกฤษและบันทึกของนักสำรวจชาวฝรั่งเศส เช่น นักสำรวจชาวอังกฤษ McCarthy ในฐานะข้าราชการไทยสำรวจดินแดนลาวจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขต เดินทางไปพร้อมกับกองทัพปรามข้อ ในปี พ.ศ. 2426-2430 ได้เขียนบันทึกการเดินทางขึ้น งานชิ้นนี้ถูกนำมาแปลและตีพิมพ์เป็นภาษาไทย ชื่อ "บันทึกการสำรวจและบุกเบิกในแดนสยาม"⁵ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2533 จุดมุ่งหมายของบันทึกชิ้นนี้เพื่อบันทึกการเดินทางในดินแดนลาว บรรยายถึงเรื่องราวที่ได้พบเห็นในพื้นที่ต่างๆ ทั้งวิถีชีวิต สังคม วัฒนธรรม เป็นข้อมูลสำคัญในการจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขตของไทย McCarthy เป็นชาวต่างชาติที่ประสบกับเหตุการณ์ปรามข้อโดยตรงสะท้อนให้เห็นภาพของสงคราม

McCarthy พยายามชี้ให้เห็นว่าการเข้ามาของข้อได้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวลาว การปฏิบัติงานที่ผิดพลาดของกองทัพไทยจนนำไปสู่การปรามข้อที่ล้มเหลว และชี้ให้เห็นถึงความพยายามเข้ามาแทรกแซงดินแดนลาวของฝรั่งเศส บาทหลวงและนักเดินทางชาวฝรั่งเศสได้พยายามโน้มน้าวให้ชาวเมืองต่างๆ ในดินแดนลาวยอมอยู่ใต้อำนาจของฝรั่งเศสจะได้รับการปกป้องคุ้มครองจากการรุกรานของข้อ ฝรั่งเศสยังใช้โอกาสจากการร่วมมือกับไทยปรามข้อเข้าขยายอิทธิพลของตนในดินแดนลาว โดยการส่งกองทัพเข้าไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแฉงและยึดครองดินแดนสิบสองจุไทไว้ (McCarthy, 1990: 108) งานเขียนชิ้นนี้ได้ส่งอิทธิพลต่องานเขียนไทยช่วงหลังเหตุการณ์ปรามข้อมองว่า ฝรั่งเศสได้ฉวยโอกาสจากการยกกองทัพเข้ามาปรามข้อเข้ามาขยายอำนาจในดินแดนลาว ทำให้ไทยต้องเสียดินแดนลาวให้แก่ฝรั่งเศส เช่น H.(Herbert) W., Smyth⁶

⁵ แปลและตีพิมพ์ครั้งแรก ในงานฉลองครบรอบ 200 กรุงรัตนโกสินทร์ ในวารสารแผนที่ฉบับพิเศษรวมเล่ม (กรกฎาคม พ.ศ. 2524-มิถุนายน พ.ศ. 2526) แก้ไขและปรับปรุงในปี พ.ศ. 2533 (ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์) สำนักพิมพ์ white Lotus ได้นำต้นฉบับภาษาอังกฤษมาตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1994 (พ.ศ. 2537) ในชื่อ "Surveying and Exploring in Siam"

⁶ นักสำรวจชาวอังกฤษเดินทางสำรวจแร่ และทรัพยากรในดินแดนลาว ระหว่างปี พ.ศ. 2434-2439 ได้เขียน Five Years in Siam แบ่งออกเป็น 2 เล่ม คือ Five Years in Siam vol. 1 บันทึกการเดินทางสำรวจแร่และทำเหมืองแร่ยังดินแดนลาว และ Five Years in Siam vol. 2 เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองต่างๆ ในคาบสมุทรมาลายูและดินแดนในแถบคาบสมุทรตะวันออกที่ติดต่อกับกัมพูชา

D.E.G., HALL⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์⁸ และสุวิทย์ วีระศาสตร์⁹

นอกจากนักสำรวจชาวอังกฤษแล้ว ชาวฝรั่งเศสก็มีบันทึกเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ด้วยเช่นกัน การเข้ามาปราบฮ่อของฝรั่งเศสเพื่อปราบปรามผู้ร้ายและปกป้องดินแดนญวน นักสำรวจชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาประสบกับเหตุการณ์เรื่องฮ่อและปราบฮ่อ เช่น คณะสำรวจของ Etienne Aymonier¹⁰ และคณะสำรวจปาเว (mission pavie) เป็นต้น งานบันทึกของ le capitaine Seauve หนึ่งในคณะสำรวจปาเวได้บันทึกการเดินทางไปยังหลวงพระบาง พ.ศ. 2428 พร้อมกับกองทัพปราบฮ่อของไทย โดยได้นำเรื่องราวต่างๆ ที่พบเห็นมาเรียบเรียงตีพิมพ์เป็นบทความและเผยแพร่ในฝรั่งเศสในชื่อ “Les relations de la France et du Siam 1680-1907” กรมศิลปากรได้นำมาแปลและตีพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. 2544 ในชื่อ “สัมพันธภาพของประเทศไทยกับสยาม พ.ศ. 2223-2450” จุดมุ่งหมายของการเขียนงาน เพื่อบันทึกการสำรวจในดินแดนลาวของคณะสำรวจปาเว

เนื้อหาเกี่ยวกับการปราบฮ่อในบันทึกของ Seauve แสดงให้เห็นถึงสิทธิอันชอบธรรมของฝรั่งเศสในดินแดนหัวพันห้าทั้งหก เมืองพวน และสิบสองจุไท เป็นการยืนยันสิทธิของฝรั่งเศสที่มีต่อดินแดนญวน (Seauve, 2001: 76) รวมทั้งภาพของความโหดร้ายของข้าราชการฝ่ายไทยที่กระทำต่อชาวลาวใช้อำนาจบังคับขู่เข็ญให้ชาวลาวทำตามความพอใจของตน ฝรั่งเศสจึงเปรียบเสมือนผู้ช่วยเหลือให้ชาวลาวได้หลุดพ้น (Seauve, 2001: 79) ภาพของความโหดร้ายของข้าราชการไทยนี้ได้ส่งอิทธิพลต่อการเขียนประวัติศาสตร์ชาติลาวช่วงหลังเหตุการณ์ปราบฮ่อ เช่นในงานของประวัติศาสตร์ลาว (ติกดำบรรพ์-ปัจจุบัน)¹¹

⁷ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สุวรรณภูมิ-อุษาคเนย์ภาคพิสดาร (A History of South-East Asia) ได้กล่าวถึงการกระทำของเจ้าหมื่น ไวยวรรณากเป็นสาเหตุที่ทำให้ฮ่อบุกเข้ามาเมืองหลวงพระบาง (D.E.G. HALL, 2006: 645)

⁸ ศึกษาการปราบฮ่อและการเสียดินแดน พ.ศ. 2431 ได้กล่าวถึงกรณีที่ยกเข้ามาบุกทำลายเมืองหลวงพระบางในปี พ.ศ. 2430 เป็นการกระทำที่ผิดพลาดของเจ้าหมื่นไวยวรรณากที่จับตัวบุตรเจ้าเมืองไหลงไปยังกรุงเทพฯ (Eoseewong, 1966: 164)

⁹ เมืองลี้กการเสียดินแดนและปัญหาปราสาทพระวิหารจาก ร.ศ. 112 ถึงปัจจุบัน

¹⁰ สำรองจากโบราณสถานในดินแดนเขมร (กัมพูชา) ลาวตอนใต้และอีสาน ช่วง พ.ศ. 2425-2438

¹¹ หนังสือเล่มนี้เป็นความพยายามเขียนประวัติศาสตร์ชาติเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2540 รัฐบาลลาวได้แต่งตั้งคณะกรรมการทำงานขึ้นมา โดยมี สุนัด โฟทิสาน และหนุ่ไซ พุมมะจัน เป็นผู้รับผิดชอบเขียน ตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2543 แปลเป็นภาษาไทย โดย ทรงคุณ จันทจร ในปี พ.ศ. 2551

อาจกล่าวได้ว่าบันทึกเกี่ยวกับการปราบฮ่อของคณะสำรวจชาวอังกฤษมองว่า ฮ่อคือสาเหตุที่นำไปสู่การรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง รวมถึงการจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขตของไทย อีกทั้งมองว่าฝรั่งเศสใช้โอกาสจากเหตุการณ์ความไม่สงบของฮ่อเข้ามาขยายอำนาจและแทรกแซงดินแดนลาว ส่วนคณะสำรวจชาวฝรั่งเศสที่สังกัดรัฐบาลฝรั่งเศสนั้นก็กลับมองว่า ปัญหาความไม่สงบที่เกิดขึ้นในดินแดนลาวส่วนหนึ่งเกิดจากการกดขี่ของรัฐบาลไทยที่กระทำต่อคนในท้องถิ่น การเข้ามาของฝรั่งเศสในดินแดนลาวนี้เพื่อเป็นการปลดปล่อยผู้คนในดินแดนลาวจากอำนาจไทย

งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารไทย พ.ศ. 2411-2431

ในช่วงเหตุการณ์ปราบฮ่อได้ก่อให้เกิดบันทึกของข้าราชการฝ่ายไทยที่ยกทัพไปปราบฮ่อซึ่งมีหลากหลายประเภท แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ หลักฐานชั้นต้นที่ส่งผลต่องานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อ และงานเขียนช่วงเหตุการณ์ปราบฮ่อ

1. หลักฐานชั้นต้นที่ส่งผลต่องานเขียนเกี่ยวกับการปราบฮ่อ

ตารางที่ 1 แสดงตัวอย่างหลักฐานชั้นต้นที่มีผลต่องานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อ

ลำดับ	ชื่อผลงาน	ผู้แต่ง/ผู้ชำระ	ปีที่เขียน	ปีที่พิมพ์
1	ใบบอกเรื่องทัพฮ่อ	ตีพิมพ์ประกาศในราชกิจจานุเบกษา	พ.ศ. 2417-2422	พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2417-2422
2	คำให้การเรื่องทัพฮ่อ	ตีพิมพ์ประกาศในราชกิจจานุเบกษา	พ.ศ. 2417-2422	พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2417-2422
3	พระบรมราโชวาท	พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชทานแก่เจ้ากรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และเจ้าหมื่นไวยวรรณาก และแม่ทัพนายกองซึ่งไปปราบปรามพวกฮ่อข้าศึก	พ.ศ. 2428	สจข มร.5 ม/84/2

ที่มา: รวบรวมโดยผู้วิจัย

หลักฐานชั้นต้นที่มีผลต่องานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปรามข้อบทความชิ้นนี้ขอยกตัวอย่าง “พระบรมราชาท¹²ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพระราชทานแก่เจ้ากรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และเจ้าหมื่นไวยวรนาถ และแม่ทัพนายกองซึ่งไปปราบปรามพวกฮ่อข้าศึก” เป็นจุดเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดงานเขียนเกี่ยวกับเหตุการณ์ปรามข้ออีกหลาย ๆ ชิ้น

จุดมุ่งหมายของการให้พระบรมราชาทเพื่อเป็นหลักปฏิบัติของกองทัพไทยในการปราบปรามผู้ร้ายที่เข้ามารุกรานดินแดนพระราชอาณาเขต และสร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้น เนื้อหาของพระบรมราชาทประกอบไปด้วย 16 ข้อ แสดงถึงจุดประสงค์ที่ส่งกองทัพไปปราบปรามสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเด็นคือ **ประเด็นแรก** การส่งกองทัพไปปราบเพื่อเตรียมพร้อมและนำความสงบกลับคืนมายังดินแดนพระราชอาณาเขต ดังเนื้อหาในข้อ 1 ความว่า “...ข้อ ๑ ซึ่งพระทรงกรุณาโปรดเกล้าให้ยกกองทัพขึ้นไปเพื่อจะปราบปรามพวกฮ่อ ในเมืองพวน เมืองหัวพันห้าทั้งหก ครั้งนี้ ด้วยทรงพระกรุณาแก่อาณาประชาราษฎร์ อันเดือดร้อนอยู่ในพระราชอาณาเขต ซึ่งพวกฮ่อมาย่ำยีเก็บปล้นทรัพย์...คุมตัวไว้ใช้สอยเป็นทาสเชลยได้รับความลำบากต่าง ๆ ...จึงได้คิดปราบปรามพวกฮ่อเสียให้ราบคาบ เพื่อจะได้ให้ราษฎรทั้งปวงได้รับความอยู่เย็นเป็นสุข...” จุดประสงค์ของการส่งกองทัพไปปราบยังแฝงไปด้วยการยืนยันสิทธิอำนาจไทยในดินแดนลาว

ประเด็นที่สอง การส่งกองทัพไปปราบปรามครั้งนี้ เพื่อที่จะทราบถึงขอบเขตดินแดนของไทยโดยใช้วิธีการการจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขต¹³ และต้องการทราบความเป็นมาของดินแดนลาว โดยการสืบค้นประวัติเมืองดังเนื้อหาในพระบรมราชาทข้อ 12 ความว่า “...ข้อ ๑๒ กองทัพที่ยกไปทั้งสองกองนี้ ถ้ากองทัพฝ่ายหนึ่งปราบฮ่อแล้วสำเร็จได้โดยเร็ว...ให้ตรวจตราภูมิฐานบ้านเมือง จัดการให้ราษฎรได้ตั้งทำมาหากินอยู่เป็นสุข ช่วย พนักงานที่ให้ได้ทำแผนที่ตลอดไปในเขตแดน ได้ปราบเรียบร้อยแล้วตามเวลาที่กำหนด...” จากหลักปฏิบัติในข้อนี้ได้ก่อให้เกิดการสืบค้นประวัติเมือง ข้าราชการไทยสอบถาม

¹² พระบรมราชาท หมายถึง ถ้อยคำที่พระมหากษัตริย์และนำตกเตือนหรือสั่งสอน มักกล่าวแก่ที่ประชุม
¹³ McCarthy เดินทางสำรวจดินแดนลาวพร้อมกับกองทัพปรามฮ่อ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2426 สิ้นสุดการเดินทางสำรวจในปี พ.ศ. 2430

และรวบรวมคำให้การของข้าราชการเมืองจัดทำเป็นประวัติเมืองขึ้น เช่น พงศาวดารหัวพันห้าทั้งหก พงศาวดาร เมืองไล เป็นต้น

เนื้อหาในพระบรมราชาทเป็นการย่ำสิทธิอำนาจของไทยที่มีต่อดินแดนลาว ต่อสู้กับการขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนลาวของฝรั่งเศส และยังได้ก่อให้เกิดเป็นงานเขียนเกี่ยวกับการปรามข้ออีกหลายชิ้นทั้งในช่วงเหตุการณ์ปรามฮ่อ อีกทั้งงานเขียนช่วงหลังได้นำเนื้อหาของพระบรมราชาทมาตีพิมพ์เผยแพร่ไว้เป็นส่วนหนึ่งของงานเขียนช่วงหลังเหตุการณ์ปรามฮ่อ ดังเช่น ประวัติการเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี¹⁴ และเอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรื่องไทยปรามฮ่อ¹⁵ เป็นต้น

2. งานเขียนช่วงเหตุการณ์ปรามฮ่อ

ในช่วงเหตุการณ์ปรามฮ่อได้ก่อให้เกิดบันทึกของข้าราชการฝ่ายไทยที่ยกทัพไปปราบฮ่อ พบว่ามีงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางและงานเขียนประเภทนิราศ

1) งานเขียนประเภทบันทึกการเดินทาง

ตารางที่ 2 งานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางช่วงการปรามฮ่อ

ลำดับ	ชื่อผลงาน	ผู้แต่ง/ผู้ชำระ	ปีที่เขียน	ปีที่พิมพ์
1	รายงานการเดินทางไปปราบฮ่อของเจ้าพระยาภูธรราช	เจ้าพระยาราชวราวุฒ (เวก บุญยรัตพันธุ์) บันทึกขึ้นเมื่อครั้งติดตามเจ้าพระยาภูธรราชไปปราบฮ่อทางเมืองหลวงพระบาง	พ.ศ. 2418	- เนื้อหาบันทึกรายงานการเดินทางที่แต่งได้ แต่งค้างไว้ - สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพนำมาตีพิมพ์ร่วมกับมูลเหตุเรื่องทัพฮ่อที่ ทรงนิพนธ์ไว้ ตีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเรือตรีพระยาราชวังสรรค์ (เดิม บุญยรัตพันธุ์) พ.ศ. 2473
2	ไดเอรี่ (ความจดจำ) ส่วนตัว ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี	บันทึกขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2428-2431	พ.ศ. 2428	เนื้อหาไดเอรี่ ถูกนำมา รวบรวมตีพิมพ์ใน หนังสือประวัติการเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี พ.ศ. 2504 เล่ม 2 3 และ 4

ที่มา: รวบรวมโดยผู้วิจัย

¹⁴ เนื้อหาของพระบรมราชาทฉบับนี้ ปรากฏอยู่ในหนังสือประวัติการเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เล่ม 2 ตีพิมพ์ พ.ศ. 2504

¹⁵ Chumsai (1979) เอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรื่องไทยปรามฮ่อ วิทยานิพนธ์ดุขุฎิบัณฑิต สาขาคุรุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในช่วงเหตุการณ์ปรานอ้อพบว่า มีงานประเภทบันทึกการเดินทาง อยู่ 2 ชิ้น คือ รายงานการเดินทางไปปรานอ้อของเจ้าพระยาภูธราภัยและไต่เอรี (ความจดจำ) ส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ในบทความชิ้นนี้จะขอยกตัวอย่างไต่เอรี (ความจดจำ) ส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

ไต่เอรี (ความจดจำ) ส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี¹⁶ เป็นแม่ทัพปรานอ้อของไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428-2431 ได้บันทึกการเดินทางไว้ เนื้อหาในส่วนนี้องค์การคำคุณสุภาได้รวบรวมประวัติของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ. 2504 จุดมุ่งหมายของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ต้องการให้ทราบถึงความสำคัญของการปรานอ้อและปรานเงี้ยวซึ่งเป็นผลงานชิ้นสำคัญ บันทึกชิ้นนี้เป็นมุมมองของข้าราชการฝ่ายไทยในฐานะแม่ทัพปรานอ้อ บันทึกเรื่องราวต่างๆ ที่พบเจอระหว่างการเดินทาง เนื้อหาในบันทึกมุ่งเน้นไปที่การปรานอ้อซึ่งเป็นภารกิจหลักของการเดินทางครั้งนี้ ไต่สะท้อนให้เห็นถึง **ประการแรก** ปัญหาของข้อมูลข่าวสารในกองทัพซึ่งเป็นสิ่งสำคัญในการปรานอ้อ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี พบว่า ไบบอกราชการทัพเกี่ยวกับอ้อ¹⁷ มีความคลาดเคลื่อนอยู่มาก ทำให้วางแผนการรบเป็นไปด้วยความยากลำบาก ความว่า “...การกองทัพมาคราวนี้นั้นเปรียบเหมือนคนตาบอดไม่ทราบกิจการแน่ชัดเจนนอนอะไรสักอย่างได้ตรวจดูตามไบบอกของพระยาพิชัย(มิ่ง)หรือก็บอกไปเสียทางหนึ่งครั้นเอาไบบอกฉบับนั้นมาไต่สวนถามเจ้านครหลวงพระบางดู เจ้านครหลวงพระบางก็บอกไปเสียทางหนึ่ง...กล่าวว่าการทัพของพวกอ้อซึ่งตั้งอยู่ตำบลสบแอดเชียงค้อนั้นตามคำที่บอกลงมานั้นก็เป็นแต่คำคนเล่าลือยังหาว่ามีที่กองทัพหรือคนราชการคนหนึ่งคนใดไต่ขึ้นไปถึง...เป็นแต่บอกลงมาแต่ๆ ตามเสียงที่ลือกันเท่านั้น...” (Surasakmontree, 1962B: 443-444)

¹⁶ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หรือ เจิม แสง ชูโต เมื่อครั้งปรานอ้อทางเมืองหลวงพระบางครั้งที่ 3 พ.ศ. 2428 ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนาถ เมื่อปรานอ้อสำเร็จได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีและเป็นแม่ทัพปรานอ้อที่เมืองหลวงพระบางอีกครั้งในปี พ.ศ. 2430

¹⁷ ไบบอกราชการทัพอ้อครั้งที่ 2 พ.ศ. 2426-2428

ประการที่สอง แสดงให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายที่สำคัญในการยกทัพไปปรานอ้อครั้งนี้คือภารกิจในการจัดการดินแดนพระราชอาณาเขตของไทย จัดทำแผนที่และจัดระเบียบความสงบของดินแดนซึ่งนอกจากอ้อแล้ว ก็ยังมีชาวบ้านตั้งตัวเป็นโจร การยกทัพไปครั้งนี้เพื่อรักษาความสงบในดินแดนลาว นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงเหตุผลการกวาดต้อนผู้คน เพื่อรักษาความสงบของดินแดนลาว ความว่า “...แม่ทัพเห็นว่าพวกอ้ายที่ย่อมเข้าที่อ้อนี้ ถ้าจะละทิ้งไว้ก็จะชักนำอ้ายอ้อเข้ามาพระราชอาณาเขตอีกต่อไป จำจะต้องกวาดต้อนเข้าไว้ยังเมืองชั้นในให้สิ้น จึงจะไม่เป็นหนทางและช่องของอ้ายอ้ออีกต่อไป...” (Surasakmontree, 1962B: 517)

ประการที่สาม การตีพิมพ์เผยแพร่บันทึกความทรงจำเล่มนี้ เป็นการแก้ต่างในเหตุการณ์ที่อ้อบุกเข้ามาทำลายเมืองหลวงพระบาง ในปี พ.ศ. 2430 ซึ่งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองหลวงพระบาง เอกสารของชาวต่างชาติ¹⁸ ได้บันทึกเหตุการณ์เกิดจากความผิดพลาดของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีในการจับกุมตัวบุตรเจ้าเมืองไล ทำให้เมืองไลนำทหารอ้อบุกเข้ามาทำลายเมืองหลวงพระบาง ซึ่งในบันทึกของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ถึงเหตุการณ์ดังกล่าวว่าการที่เจ้าเมืองไลนำอ้อชงดำบุกเข้ามาเมืองหลวงพระบางนั้น ต้องการนำกำลังมาจับตัวกบฏ คือ คำสาม คำล่า เท่านั้น ความว่า “...ฝ่ายท้าวไล คำฮุม คำก๊วย ซึ่งเดิมไปคบฮ้อก่อการกำเริบเป็นกบฏต่อเมืองหลวงพระบางได้มีหนังสือมาสารภาพรับผิด ณ เมืองหลวงพระบางว่า เดิมหมายว่าจะจับเอาคำสามกับพี่น้องและกรมการมาฆ่าเสีย จึงได้คุมกำลังลงมาตีเมืองหลวงพระบาง ซึ่งทำการล่วงเลยเป็นไปแล้วนั้นขอรับผิด ขอโทษจะขอเป็นขอบขันขี้มากองเทพฯ ต่อไป...” (Surasakmontree, 1962C: 195) ซึ่งเหตุการณ์ครั้งนี้ ในการศึกษาช่วงหลัง เหตุการณ์ปรานอ้อ เช่น ในงานของ D.E.G.Hall และนักวิชาการไทย นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในลักษณะเดียวกับบันทึกของชาวต่างชาติ

ประการที่สี่ ได้ชี้ให้เห็นถึงการเข้ามาแทรกแซงดินแดนลาวของฝรั่งเศส โดยใช้ประเด็นเรื่องการปรานอ้อในการอ้างสิทธิธรรมของตนในดินแดน

¹⁸ เช่นในงานของ McCarthy, Smyth, Seauve เป็นต้น

ลาว ความว่า “...มองซิเออร์ปาวีได้มาหาพูดข้อราชการเรื่องเมืองแกลง ได้พูดโต้แย้งกันว่าเมืองแกลง และสิบสองจุไทและหัวพันห้าทั้งหกเป็นเมืองขึ้นของญวน โดยแท้ บัดนี้รัฐบาลได้มีคำสั่งให้มองซิเออร์ปาวีมาจัดการรักษาเมืองที่ได้กล่าวแล้วนี้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นขอให้เยเนรล (ข้าพเจ้า) เห็นแก่ทางไมตรีทั้งสองฝ่าย ถอนกำลังออกไป...” (Surasakmontree, 1962D: 162) ข้อความข้างต้นนี้ได้นำไปสู่การตกลงทำสนธิสัญญาเมืองแกลง (สัญญา 9 ข้อ) ทำให้ไทยเสียดินแดนสิบสองจุไทให้แก่ฝรั่งเศส แต่อย่างไรก็ตาม ไทยยังคงรักษาอำนาจเหนือดินแดนหัวพันห้าทั้งหกไว้ได้

เนื้อหาเกี่ยวกับการปรามฮ่อในไดเอรี (ความจดจำ) ส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีถือได้ว่าเป็นเอกสารสำคัญ เป็นมุมมองของแม่ทัพปรามฮ่อได้ส่งอิทธิพลต่องานเขียนช่วงหลังเหตุการณ์ปรามฮ่อ ดังเช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์ และสุวิทย์ วีระศาสน์ ในด้านของการใช้ข้อมูลหลักฐานศึกษางานวิจัยเกี่ยวกับการปรามฮ่อ เป็นต้น

2) งานเขียนประเภทนิราศ

งานเขียนประเภทนิราศที่มีการเขียนขึ้นในช่วงเหตุการณ์ปรามฮ่อ ได้แก่ นิราศหนองคาย นิราศหลวงพระบางและรายงานการปรามเจี้ยว และนิราศตั้งเกี้ยว ในบทความชิ้นนี้จะขอยกตัวอย่างนิราศหนองคายมาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์

ตารางที่ 3 แสดงงานเขียนประเภทนิราศ

ลำดับ	ชื่อผลงาน	ผู้แต่ง/ผู้ชำระ	ปีที่เขียน	ปีที่พิมพ์
1	นิราศหนองคาย	หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) แต่งขึ้นในคราวไปปรามฮ่อ ทางเมืองหนองคาย บุญเตือน ศรีวรพจน์ ผู้ตรวจชำระ	พ.ศ. 2418	พ.ศ. 2559
2	นิราศหลวงพระบาง	นายร้อยเอก เพิ่ม (หลวงทวยหาญรักษา) แต่งขึ้นครั้งติดตาม เจ้าหมื่นไวยวรนาถไปปรามฮ่อทางเมืองหลวงพระบาง	พ.ศ. 2428	พ.ศ. 2558
3	นิราศตั้งเกี้ยว	หลวงนเรนดิษฐ์ชากิจ (แวน) ที่เขียนขึ้นในคราวร่วมทัพไปกับข้าหลวงฝ่ายไทย เดินทางไปยัง ตั้งเกี้ยว	พ.ศ. 2430	พ.ศ. 2466

ที่มา: รวบรวมโดยผู้วิจัย

นิราศหนองคาย

นิราศหนองคายเขียนขึ้นโดย หลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) แต่งขึ้นในคราว ติดตามเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงไปปรามฮ่อทางเมืองหนองคาย พ.ศ. 2418 ตีพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2421 ถือได้ว่าเป็นงานเขียนเกี่ยวกับการปรามฮ่อชิ้นแรกที่มีการตีพิมพ์ขึ้น จุดมุ่งหมายของการแต่งนิราศหนองคายเพื่อเล่าเรื่องการเดินทางไปปรามฮ่อของกองทัพ บรรยายถึงสภาพความเป็นอยู่ของเหล่าทหาร เส้นทางเดินทาง ทิวทัศน์ความทุกข์ยากของไพร่พลที่ได้รับจากการเดินทาง และสะท้อนภาพของสังคม วัฒนธรรมท้องที่ห่างไกลศูนย์กลางอำนาจ อย่างไรก็ตาม หนังสือชิ้นนี้ได้ถูกสั่งเผาทำลายเนื่องจากมีเนื้อหาที่ดูหมิ่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)¹⁹ ต่อมา พ.ศ. 2494 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณนพรัตน์ ทรงเรียบเรียงประวัติหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม) และทรงคัดลอกนิราศหนองคายจากต้นฉบับมาเก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ หลังเหตุการณ์ปรามฮ่อมีความพยายามในการจัดพิมพ์เผยแพร่หลายครั้ง กรมศิลปากรได้ตรวจสอบแล้วพบว่ามียกย่องคำรุนแรงอยู่หลายตอนจึงได้นำนิราศหนองคายมาตัดทอนข้อความ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2498²⁰ ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ตีพิมพ์พ.ศ. 2559²¹ จุดมุ่งหมายของการตีพิมพ์เผยแพร่เนื่องจากนิราศหนองคายเป็นหนังสือที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เรื่องการปรามฮ่อมีรายละเอียดเกี่ยวกับภูมิศาสตร์

เนื้อหานิราศหนองคายได้สะท้อนให้เห็นถึงการทำงานของข้าราชการท้องถิ่นในพื้นที่ห่างไกลศูนย์กลางอำนาจ เอาใจเอาเปรียบขูดรีดราษฎรในช่วงศึกสงคราม คนกลุ่มนี้ได้ฉวยโอกาสกอบโกยผลประโยชน์ เช่น

¹⁹ “...อ้ายทิมบึงอาจแต่งหนังสือออกพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ตัดทอน แทรกเปลี่ยน ถ้อยคำเจือลงในกลอน และกล่าวความกระทบกระทั่งถึงท่านผู้บัญชาราชการแผ่นดินและผู้อื่น โดยถ้อยคำหยาบคาย ยกย่องเหตุซึ่งได้ซึ่งได้ขัดขวางราชการแผ่นดินขึ้นเข็ดขูไปต่างๆ ...”

²⁰ ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์โท ขุนสันต์ดุสิตวิถิ (สวน สันต์ดุสิต) และเป็นต้นฉบับที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่ในช่วงหลังทั้งสิ้น (Fine Arts Department, 2016: 8-9)

²¹ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ได้มอบหมายให้ บุญเตือน ศรีวรพจน์ ตรวจสอบต้นฉบับ

การเก็บข้าวสารจากชาวบ้านอ้างว่าใช้ในราชการทัพในจำนวนมาก ทำให้ประชาชนขาดแคลนอาหาร เจ้าเมืองก็จะนำข้าวสารกลับมาขายให้ประชาชนในราคาที่แพง เป็นต้น (Fine Arts Department, 2016: 87)

ถึงแม้ว่าทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงจะไม่ได้ปราบฮ่อโดยตรง เนื้อหาในนิราศหนองคายได้สะท้อนภาพของความเดือดร้อนที่ชาวเมืองได้รับจากการเข้ามารุกรานของฮ่ออาศัยหลักฐานจากใบบอกราชการทัพที่ส่งมาจากเมืองหนองคาย ทำให้ทราบถึงความเสียหายที่เกิดขึ้นจากท้องที่ที่เกิดศึกฮ่อคือเวียงจันทน์ ฮ่อได้เข้ามาก่อความวุ่นวายในเมือง ใครที่ต่อสู้ฮ่อไม่ได้ก็ต้องยอมอ่อนน้อมต่อฮ่อ ทั้งเสียเงินและต้องถูกใช้แรงงาน “...เหล่าพวกลาวยัวฮ่อไม่ต่อสู้ ต้องเข้าทูล เงินเสียทั้งเมียผู้ที่ไม่มีความใจกล้า เหมือนควายวัวยอมให้ฮ่อใช้การ...” (Fine Arts Department, 2016: 77)

นอกจากนี้ผู้เขียนยังได้เขียนในลักษณะวิพากษ์วิจารณ์การจัดการทัพของผู้บังคับบัญชา คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เนื้อหาในส่วนนี้ได้เกิดเป็นคดีความฟ้องร้องกันขึ้นมา เนื้อหาดังกล่าวได้ถูกเผาทำลายทิ้ง ส่วนฉบับที่ถูกลำมาพิมพ์เผยแพร่ นั้น เนื้อหาดังกล่าวจึงถูกตัดทอนออกไป ซึ่งผู้วิจัยมองว่าเป็นสิ่งที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง ข้อความดังกล่าวเป็นการสะท้อนมุมมองของปัญญาชนของไทยในขณะนั้น

สำหรับงานเขียนช่วงเหตุการณ์ปราบฮ่อในเอกสารไทยได้สะท้อนออกมาให้เห็นถึง การส่งกองทัพไปปราบเพื่อรักษาความสงบของดินแดนพระราชอาณาเขตของไทย และย้ำถึงสิทธิอันชอบธรรมของไทยที่มีต่อดินแดนลาว และเป็นที่น่าสนใจว่างานเขียนช่วงเหตุการณ์ปราบฮ่อที่มีการผลิตขึ้นนั้น เป็นการปราบฮ่อครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2418-2419) ครั้งที่ 3 (พ.ศ. 2428-2430) และครั้งที่ 4 (พ.ศ. 2430-2431) เท่านั้น แต่เหตุการณ์ปราบฮ่อครั้งที่ 2 ได้ปรากฏอยู่ในบันทึกของชาวตะวันตกที่แสดงถึงความผิดพลาดของกองทัพไทย ทำให้การปราบฮ่อครั้งที่ 2 ไม่ประสบความสำเร็จ

งานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการปราบฮ่อในเอกสารลาว พ.ศ. 2411-2431

ฮ่อได้เข้ามารุกรานดินแดนหลวงพระบาง หัวพันห้าทั้งหก สิบสองจุไท พวน และเวียงจันทน์ ทำให้ไทยในฐานะเจ้าประเทศราชต้องส่งกองทัพมาปราบ นอกจากปราบฮ่อแล้วแม่ทัพไทยภายใต้การนำของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีสั่งให้มีการจัดทำประวัติศาสตร์หัวเมืองลาวที่มีปัญหาเรื่องฮ่อและเรื่องดินแดนขึ้นระหว่างปี พ.ศ. 2428-2430 โดยให้ข้าราชการไทยจดบันทึกคำให้การของเจ้าเมือง กรมการเมือง และจากผู้คนที่น่าเชื่อถือในเมืองนั้น ได้บอกเล่าประวัติความเป็นมาของตน ดังเช่น พงศาวดารหัวพันห้าทั้งหก พงศาวดารเมืองแฉง พงศาวดารเมืองไล ตำนานเมืองพวน เนื้อหาในส่วนนี้นักวิชาการลาวศึกษาในไทยมีความคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดหมวดเอกสารออกเป็น 2 ฝ่าย ฝ่ายแรก ศ.สุวิทย์ ธีรศาศวัต มองว่า งานเขียนชุดพงศาวดารหัวเมืองลาวที่บันทึกช่วงเหตุการณ์ปราบฮ่อนี้ ควรจัดอยู่ในชุดเอกสารไทย เพราะมองว่าผู้จดบันทึกเป็นข้าราชการฝ่ายไทย การบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ก็มักจะใส่ข้อคิดเห็นหรือมุมมองของข้าราชการฝ่ายไทยในพงศาวดารด้วย จึงควรจัดเอกสารชุดดังกล่าวไว้ในเอกสารไทย

ฝ่ายที่สอง รศ.ดร.ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์ มองว่า จริงอยู่ที่พงศาวดารหัวเมืองลาวที่เกิดศึกฮ่อ เกิดขึ้นจากคำสั่งของข้าราชการฝ่ายไทย และข้าราชการฝ่ายไทยเป็นผู้สืบค้นจดบันทึกและเรียบเรียง แต่ข้อมูล หรือเนื้อหาที่ใช้ในการเขียนพงศาวดารของเมืองมาจากคำให้การของชาวเมืองที่เกิดศึกฮ่อ คนที่ให้การก็สามารถเลือกที่จะให้การหรือเลือกที่จะบอกเล่าได้เช่นเดียวกันกับผู้เรียบเรียง นอกจากนี้ สังคมลาวเป็นสังคมลายลักษณ์ มีประวัติความเป็นมาของตนยาวนาน ดังเช่น พื้นขุน บรมราชาธิราช ดังนั้น บทความนี้จึงจัดงานพงศาวดารลาวไว้ในส่วนของเอกสารฝ่ายลาว นอกจากนี้ หากวิเคราะห์แล้วจะพบว่า เนื้อหาในพงศาวดารหัวเมืองลาวยังได้สะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกของคนลาวที่ได้รับผลกระทบอันเกิดจากฮ่อและการปราบฮ่อด้วย ดังตัวอย่างที่จะนำเสนอ

ตารางที่ 4 ตัวอย่างตำนานพงศาวดารหัวเมืองลาวที่เกิดศึกฮ่อ

ลำดับ	ชื่อหนังสือ	ผู้เขียน/ผู้ชำระ	ปีที่พิมพ์
1	พงศาวดารเมืองไล	- ไม่ทราบผู้แต่ง พระยาพลชัยภู่านุรักษ์ (ศุข ชูโต) สืบเค้าความ - สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรามาธิบดี (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระตีพิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 9 พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2461 - ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก พ.ศ. 2545 ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นผู้ชำระ	พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2461 ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ พิมพ์ในปี พ.ศ. 2545
2	พงศาวดารเมืองแกลง	- ไม่ทราบผู้แต่ง พระยาพลชัยภู่านุรักษ์ (ศุข ชูโต) สืบเค้าความ - สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรามาธิบดี (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระตีพิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 9 พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2461 - ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก พ.ศ. 2545 ท่านผู้หญิงวรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นผู้ชำระ	พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2461 ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ พิมพ์ในปี พ.ศ. 2545
3	พงศาวดารเมืองหัวพันห้าทั้งหก	- ไม่ทราบผู้แต่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธรรมาธิราชวรามาธิบดี (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระและตีพิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ 22 พ.ศ. 2464 - ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก พ.ศ. 2545 ทวีศิลป์ สืบวัณณะ เป็นผู้ชำระ	พิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2464 ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ พิมพ์ในปี พ.ศ. 2545
4	ตำนานเมืองพวน	- ไม่ทราบผู้แต่ง ฉบับที่ใช้ในการวิเคราะห์ตีพิมพ์ในประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก พ.ศ. 2545 หม่อมเจ้าสุภัทรัตติ ดิศกุล เป็นผู้ชำระ	พ.ศ. 2545

ที่มา: ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนาภิเษก เล่ม 8 พ.ศ. 2545 (Fine Arts Department, 2002A; 2002B)

งานเขียนช่วงเกิดศึกฮ่อมีทั้งหมด 4 เล่ม แต่บทความนี้ไม่สามารถยกมาได้ทั้งหมดจึงขอยกตัวอย่าง พงศาวดารเมืองไล และพงศาวดารเมืองแกลง

1. พงศาวดารเมืองไล

พงศาวดารเมืองไลรวบรวมขึ้นครั้งแรกเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเรียกทัพขึ้นไปปราบฮ่อและจัดการดินแดนลาว ยกทัพขึ้นไปเมื่อ พ.ศ. 2428 พระยาพลชัยภู่านุรักษ์ (ศุข ชูโต)²² สืบเค้าความจากคำสามและ คำล่า²³ และกรมการเมืองไลเป็นการเล่าความเดิมสืบต่อกันมา เนื้อหาของพงศาวดารเมืองไลแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1) ประวัติความเป็นมาของเมืองไล 2) สืบกงดิน ซึ่ง กงดินหมายถึง ดินที่ล้อมรอบเป็นขอบเขตไว้ (Royal Institute, 2001: 2) และ 3) เนื้อหาเกี่ยวกับเหตุการณ์เรื่องฮ่อที่เกิดขึ้น สะท้อนให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายแฝงในการจัดทำประวัติเมืองของฝ่ายไทย

1) สืบค้นประวัติความเป็นมาของเมืองไล เป็นเมืองสำคัญในดินแดนสิบสองจุไทย เมืองไลมีลักษณะเป็นเมือง สามฝ่ายฟ้า ส่งบรรณาการให้ลาว ญวน และจีน การที่เมืองไลส่งบรรณาการให้กับลาว และลาวอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ทำให้ไทยมีอำนาจเหนือดินแดนไลเช่นเดียวกัน ผู้วิจัยมองว่าการสืบค้นดังกล่าวเป็นการยืนยันสิทธิอันชอบธรรมของไทยในดินแดนไล

2) การสืบหางงดินเมืองหรือขอบเขตดินแดนของเมืองไล²⁴ พระปลัดภู่านุรักษ์ได้เน้นย้ำว่าเมืองไลเป็นดินแดนปลายพระราชอาณาเขตของไทย “แดนดินเมืองไลอันเป็นปลายพระราชอาณาเขตสยามแลต่อกันกับเขตแดนจีนแลญวนมีปรากฏแจ้งอยู่ในแผนที่ซึ่งเจ้าพนักงานกรมแผนที่ได้ตรวจสอบถี่ถ้วนแลทำลงไว้เป็นแบบนั้นแล้ว” (Fine Arts Department, 2002A: 449) เพื่อ

²² ศุข ชูโต ดำรงตำแหน่งเป็นจายต ปลัดทัพ ในกองทัพของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ทำหน้าที่สืบเค้าความขุนนางเมืองไลและเมืองแกลง

²³ คำสาม บุตรชายคนที่ 3 ของท้าวไล มีหน้าที่ติดต่อราชการเมืองญวน และคำล่า บุตรชายคนที่ 7 หรือคนสุดท้ายของเจ้าเมืองไล

²⁴ ทิศตะวันตกติดแม่น้ำแหม่นหรือแม่น้ำดำ ทิศเหนือติดภูผาง ทิศใต้ติดแม่น้ำเหมิ (แม่น้ำสำคัญของเมืองแกลงแยกออกมาจากแม่น้ำเหมิ) ทิศตะวันออกติดเมืองแกลง เป็นเขตแดนในดินแดนลาวซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตของไทย ทิศตะวันออกติดเขตแดนของจีน ทิศใต้ฝั่งตะวันออกติดเขตแดนญวน มีแม่น้ำมาหรือแม่น้ำม้า (ไหลจากบริเวณสิบสองจุไทย ผ่านหัวพันห้าทั้งหก ไหลลงสู่อ่าวตังเกี๋ย) ไหลผ่าน

ยืนยันสิทธิอำนาจของไทยและเพื่อความสะดวกในการจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขต

3) สืบความเคลื่อนไหวของฮ่อ การสืบประวัติเมืองครั้งนี้เกิดขึ้นในช่วงการปราบฮ่อ ดังนั้นเนื้อหาในพงศาวดารส่วนใหญ่จึงเป็นเรื่องของการสืบเค้าความเพื่อให้ทราบถึงที่ตั้งทัพและเส้นทางการเดินทัพที่ผ่านมา ความว่า “...นายฮ่อธงเหลือง ชื่อมันยี่ (มันยี่) ตั้งอยู่ที่เมืองเต็ก²⁵ มีกำลังประมาณ 400 คน นายทัพอีกผู้หนึ่ง ชื่อลิวกิว ตั้งอยู่ที่เมืองทาน²⁶ มีไพร่พลฮ่อ 1000 คน ต้นชื่อฉาง แลวสีอ กอมุง นายทัพฮ่อ 3 คน ตั้งอยู่ที่เมืองซอ²⁷ มีฮ่อประมาณ 1000 คน ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของแม่น้ำแท้ (แม่น้ำดำ) ด้วยกันทั้ง 3 แห่ง ส่วนทางทิศใต้ของแม่น้ำแท้ (แม่น้ำดำ) นายทัพฮ่อชื่อ แยกต้า (ยิบมันไต หัวหน้าฮ่อธงเหลือง) ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองลา²⁸ มีไพร่พล 2000 คน แยกต้าให้้องจับนายฮ่อรองผู้หนึ่ง ไปตั้งอยู่เมืองหวัด²⁹ มีฮ่อ 1000 คน...” (Fine Arts Department, 2002A: 461) การสืบเค้าความดังกล่าวจะเป็นประโยชน์กับกองทัพในการวางแผนการปราบฮ่อต่อไป เป็นต้น

เนื้อหาที่รวบรวมจากคำให้การในพงศาวดารเมืองไลพบว่า การที่ฮ่อสามารถเข้ามามีอำนาจในดินแดนลาวจนกองทัพไทยจากส่วนกลางต้องส่งกองทัพมาปราบนั้น ประเด็นที่น่าสนใจ ประการแรก คือ ฮ่อได้กลายมาเป็นตัวแปรสำคัญในการขึ้นมาอำนาจของเจ้าเมืองต่างๆ ฮ่อบางกลุ่มเปลี่ยนสถานะจากกองโจรมาเป็นทหารรับจ้างของเจ้าเมืองต่อสู้กันเพื่อรักษาอำนาจ ดังความว่า “...ฝ่ายกายโตงจะไม่ยอมอยู่ในอำนาจเจ้าเมืองไล จึงไปจับพวกฮ่อ กอเจือง ฮ่อจอย นายฮ่อธงเหลืองอยู่ที่เมืองวา...เข้ามาตั้งอยู่เมืองแกง และนำกองทัพยกไปตีเมืองไล...พวกฮ่อรวมกำลังเป็นสองกองทัพ ช่วยกันระดมตี

กองทัพเมืองไล และล้อมเมืองไลเอาไว้ ต่อสู้กันอยู่ 2 เดือน ในเมืองไลก็ขัดสนเสบียงอาหารไพร่พลอดอยากเป็นอันมาก...” (Fine Arts Department, 2002A: 469) จะเห็นได้ว่า เจ้าเมืองต่างๆ ใช้ฮ่อเพื่อเป็นกำลังในการรักษาอำนาจของตน ทำให้ฮ่อมีอำนาจอยู่ในดินแดนลาวเป็นอย่างมาก เป็นผลมาจากได้รับการสนับสนุนจากบรรดาเจ้าเมืองต่างๆ

ประการที่สอง ความไม่สงบที่เกิดขึ้นในดินแดนปลายพระราชอาณาเขตได้กลายเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดกบฏกลุ่มต่างๆ ขึ้นในดินแดนลาว การที่เจ้าเมืองมุ่งไปที่การปราบฮ่อและปกป้องอำนาจของตน ทำให้กำลังทหารที่ใช้ดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองมีกำลังไม่เพียงพอ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในลาวจึงเห็นเป็นโอกาสในการก่อกบฏขึ้น ความว่า “...ที่เมืองแกงนั้นพวกฮ่อล่อลึงตั้งค่ายอยู่...เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งกองทัพลาวขึ้นไปรบพวกฮ่อสู้ไม่ได้หนีแตกไปเมืองลา กองทัพเมืองหลวงพระบางก็กลับลงมา จึงเกิดข้าเจือง เป็นกบฏไปทั่วไปในหัวเมืองสิบสองจุไทย และหัวพันห้าทั้งหก ตัวยายฆ่าแจะชื่อล่าแสงเห็นตั้งอยู่ที่เมืองแตง พวกแก้วก็กำเริบเป็นกบฏขึ้นกับฆ่าแจะ...” (Fine Arts Department, 2002A: 463) ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของกำพล จำปาพันธ์³⁰ ฮ่อเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการก่อกบฏขึ้นของข้าเจืองในดินแดนลาว ทำให้เห็นว่าความไม่สงบที่เกิดขึ้นในดินแดนลาวนั้น ไม่ได้เกิดจากการก่อความไม่สงบของฝ่ายฮ่ออย่างเดียว ยังมีกบฏกลุ่มอื่นๆ รวมอยู่ด้วย

2. พงศาวดารเมืองแกง

พงศาวดารเมืองแกงรวบรวมขึ้นครั้งแรกเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ยกทัพขึ้นไปปราบฮ่อและจัดการดินแดนลาว พ.ศ. 2428 พระยาพลชั้นภูวนารถจดบันทึกคำให้การของขุนนางและผู้เฒ่าในเมืองแกงมาใส่เรียงตรวจสอบความตามมูลเหตุเดิมจากนิทานปรัมปรา ปู่ย่าตายายเล่ากันมาบ้าง เป็นเรื่องซึ่งในเวลาทั่วขุนได้ทราบการเห็นการเองบ้าง เก็บความร้อยเรียงขึ้นพอเป็นเค้าความ แต่ความที่บรรยายมาไม่ค่อยสมบูรณ์เท่าที่ควร จุดมุ่งหมายในการรวบรวมต้องการให้ทราบว่า สิบสองจุไทยแต่เดิมไทยที่ตั้งอยู่ในแคว้นแคว้นนั้น อยู่แยกกัน

³⁰ ข้าเจือง : กบฏไพร่ ขบวนการผู้มืบุญหลังสถาปนาพระราชอาณาเขตสยามล้านช้าง, 2555

²⁵ หรือเมืองตึก อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสิบสองจุไทย ปัจจุบันขึ้นกับเมืองฟูเยียน จังหวัดเซินลา ประเทศเวียดนาม

²⁶ M.Than อยู่ใกล้กับเมืองเต็ก ปัจจุบันชื่อ Than Uyen อยู่ในจังหวัดเล่ากาย ประเทศเวียดนาม

²⁷ ปัจจุบันเรียกว่า Phong Tho อยู่ทิศตะวันตกของเมืองเล่ากาย

²⁸ อยู่ในสิบสองจุไทย ปัจจุบันอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองเซินลา (Son La) ประเทศเวียดนาม

²⁹ เมืองหวัด หรือเมืองวัด หรือเมืองวาด อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองซาง

เป็นสิบสองอาณาจักร แต่ทุกวันนี้พวกพลเมืองที่อยู่ในที่นั้นก็คนไทยโดยมาก เรียกกันว่า “ผู้ไทย” เมืองแกลงเป็นเมืองของชนชาติไทย อยู่ข้างเหนือพระราชอาณาจักร ชาวเมืองแกลงคือชนชาติไทยที่อพยพลงมาตั้งอยู่ที่สิบสองจุไท โดยชี้ให้เห็นว่าเมืองแกลงอยู่ภายใต้การปกครองของไทย ในช่วงของเหตุการณ์ปรามข้อ เมืองแกลงได้กลายเป็นพื้นที่การต่อสูระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ในการช่วงชิงอำนาจเหนือดินแดนลาว เนื้อหาของพงศาวดารเมืองแกลงแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ

1) สืบค้นประวัติความเป็นมาของเมือง 2) สืบกง เพื่อยืนยันในสิทธิธรรมของไทย และ 3) สืบความเคลื่อนไหวของข้อ เพื่อเป็นประโยชน์ในการปรามข้อของกองทัพไทย สะท้อนให้เห็นถึงจุดมุ่งหมายแฝงในการจัดทำประวัติเมืองของฝ่ายไทย คือ

1) เมืองแกลงเป็นเมืองสำคัญอีกเมืองของสิบสองจุไท การสืบประวัติเมืองครั้งนี้ พระยาพลานุรักษ์ได้กล่าวถึงจุดกำเนิดของเมืองแกลง เชื่อมโยงกับตำนานน้ำเตาปุง³¹ ชาวเมืองแกลงในขณะนั้น สืบเชื้อสายมาจากผู้ไท นอกจากนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงอำนาจของไทยในการแต่งตั้งเจ้าเมืองแกลงส่งอำนาจการควบคุมจากเมืองหลวงพระบางในการแต่งตั้งเจ้าเมือง ความว่า “...เจ้านครหลวงพระบางตั้งให้คำเพี้ยเป็นคนผู้ไทดำอยู่เมืองฮีบ³² มาเป็นเจ้าเมืองอยู่ที่ค่ายเชียงแล...” (Fine Arts Department, 2002B: 490)

2) การสืบหาที่ดินเมือง หรือการสืบหาขอบเขตของเมืองนั้น แสดงให้เห็นถึงอาณาเขตของเมืองแกลงที่มีความกว้างใหญ่³³ ข้อมูลในส่วนนี้

³¹ น้ำเต้าที่เป็นเทพดาจุดดิน ครั้นแตกออกแล้วก็เป็นมมนุษย์รูปกายแปลกๆ กัน คือ ข่าจะ ออกมาก่อนเป็นที่ 1 ผู้ไทดำ (อยู่ทางตอนเหนือของประเทศลาว นิยมแต่งกายสีดำ) ออกมาเป็นที่ 2 ลาวพุงขาว (ลาวที่อาศัยอยู่สองฝั่งของแม่น้ำโขง) ออกมาเป็นที่ 3 ข้อ (ชาวจีนในยุคนาน หรือชาวจีนที่อาศัยอยู่ทางทิศเหนือของประเทศไทย) ออกมาเป็นที่ 4 แกว (คือญวน) ออกมาเป็นที่ 5 รวม 5 แซ่ แล้วผู้หญิงก็ออกมาด้วย เป็น 10 คน

³² หรือเมืองหีบหรือเมืองฮีบ อยู่บนแม่น้ำฮีบที่แยกจากแม่น้ำอุไปทางทิศตะวันออก ใกล้เมืองแกลง

³³ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมีภูเขาใหญ่ ชื่อภูหนองสามทาง ทางทิศเหนือติดกับเมืองควาย ตั้งแต่ภูเขาเชื่อมไปทางทิศตะวันออก มีห้วยน้ำเล็ก ชื่อห้วยแซน มีภูเขาชื่อภูยาแฝด ตั้งอยู่ฟากห้วยทิศตะวันออกปลายแม่น้ำเมืองฮีบ หัวเมืองขึ้นของเมืองควาย ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำห้วยแซน ซึ่งเป็นสุดเขตแดนเมืองแกลงข้างทิศตะวันออก ส่วนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ติดภูคำ ทิศตะวันตกเฉียงใต้ติดเขตแดนเมืองเปือ เมื่อชอน เขตหัวพันห้าทั้งหก ทิศตะวันตกของเมืองแกลง ติดกับเมืองข่าหัวเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบาง สุดเขตแดนทางเหนือติดต่อกับเมืองแสนและเมืองไล

แสดงถึงเขตอำนาจของไทยด้วยเช่นกัน ในช่วงเหตุการณ์ปรามข้อ เมืองแกลงกลายเป็นดินแดนพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ดังนั้น การสืบหาขอบเขตของเมืองจึงเป็นการเน้นย้ำว่าเมืองแกลงเป็นดินแดนปลายพระราชอาณาจักรของไทย

3) สืบความเกี่ยวกับเหตุการณ์เรื่องข้อ พบว่า เจ้าเมืองอาศัยกำลังทหารของข้อสร้างความเข้มแข็งให้กับอำนาจของตนเอง ทำให้ข้อเปลี่ยนสถานะจากโจรผู้ร้ายกลายเป็นทหารรับจ้างตามคำสั่งของเจ้าเมือง ความว่า “...ฝ่ายท้าวไลคิดจับแค้น เจ้าอาญาน้อยแลไปเลงเจ้าฟ้า คบคิดกันมาดี เมืองไลแตก ท้าวไลจึงเข้าไปเกลี้ยกล่อมข้อตรงด่าอยู่เมืองเล่ากาย ชื่อของหลิวพาไพร์พลมาอยู่ที่เมืองไล...” (Fine Arts Department, 2002B: 493) ในปี พ.ศ. 2413 เจ้าเมืองไลได้ว่าจ้างกองกำลังข้อเข้าตีเจ้าอาญาที่เมืองแกลง ความว่า “...เจ้าเมืองไลจึงเอากำลังพวกข้อของหลิวออกต่อสู้กับกองทัพเจ้าอาญาน้อยรบกันอยู่หลายเวลาไม่แพ้ชนะทั้งสองฝ่าย เจ้าเมืองไลจึงแต่งคนไปเอากำลังข้อที่เมืองมุกมาตีเมืองภูฝาง เจ้าอาญาไม่มีกำลังต่อสู้ เมืองภูฝางจึงแตก... กองทัพของเจ้าเมืองไลได้ทีก็ไล่ติดตามรบไปจนสุดแดน ได้ฆ่าฟันไพร่พลล้มตายเป็นอันมาก...” (Fine Arts Department, 2002B: 494) ผู้ใดยากเป็นเจ้าเมืองก็ไปจ้างข้อมาเป็นกองกำลังของตน ความว่า “...ครั้นเพี้ยน้อย นายบ้านสามหมื่นอยากจะเป็นเจ้าเมืองแกลง ได้จ้างพวกข้อล่อหลิวไปฆ่าโดยจิต พวกข้อก็ไปฆ่าโดยจิตตาย เพี้ยน้อยก็กลัวข้อมาทวงค่าจ้างจึงหนีไปลงไปยังเมืองหลวงพระบาง ข้อได้ติดตามไปยังเมืองหลวงพระบาง...” (Fine Arts Department, 2002B: 496)

จากพงศาวดารเมืองไลและพงศาวดารเมืองแกลงจะเห็นได้ว่า ข้อได้กลายมาเป็นกำลังทหารที่สำคัญของทั้งสองเมืองในการต่อสู้แย่งชิงอำนาจกัน ในส่วนนี้ผู้วิจัยมองว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ข้อสามารถมีอำนาจในดินแดนสิบสองจุไทได้อย่างยาวนานด้วยการสนับสนุนของผู้มีอำนาจในพื้นที่ นอกจากข้อจะเป็นทหารรับจ้างของเจ้าเมืองแล้ว ยังมีข้อบางส่วนที่ตั้งกองกำลังเป็นอิสระเที่ยวออกปล้นสะดมชาวบ้านในพื้นที่ต่าง ๆ เช่นในกรณีที่ข้อชิงเหลืองบุกทำลาย

เมืองเวียงจันทน์ ระหว่างปี พ.ศ. 2427-2428 ถึงแม้จะมีการปราบฮ่อจากทหารของฝ่ายไทย ฮ่อที่หนีแตกกระจัดกระจาย ยังสามารถรวมกลุ่มและตั้งเป็นกองกำลังที่เข้มแข็งได้ ซึ่งกองทัพไทยต้องประสบความล้มเหลวจากการปราบฮ่อที่ทุ่งเชียงคำ ในปี พ.ศ. 2426-2428 ส่วนหนึ่งมาจากการให้ความสนับสนุนฮ่อของเจ้าเมืองต่างๆ

อย่างไรก็ตาม ความพยายามในการสืบค้นประวัติเมืองของดินแดนสิบสองจุไทยของไทยไม่สำเร็จผล เนื่องจากภายหลังจากการปราบฮ่อ พ.ศ. 2431 ไทยต้องเสียอำนาจในสิบสองจุไทยให้กับฝรั่งเศส³⁴ ทำให้เมืองไลและเมืองแกงตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ทำให้ปัจจุบันดินแดนสิบสองจุไทยนี้เป็นส่วนหนึ่งของประเทศเวียดนาม ถึงแม้ว่าไทยจะเสียอำนาจในดินแดนสิบสองจุไทยให้ฝรั่งเศส แต่งานเขียนที่มีการผลิตขึ้นในไทยช่วงหลังเหตุการณ์ปราบฮ่อ เช่น จดหมายเหตุกองทัพปราบฮ่อ รวมไปถึงงานเกี่ยวกับการปราบฮ่อขึ้นต่างๆ ยังคงย้ำให้เห็นว่า ดินแดนสิบสองจุไทยเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตไทยโดยทั้งสิ้น

สรุป

ในบันทึกของชาวอังกฤษได้สะท้อนให้เห็นว่า ฮ่อเป็นปัญหาในการกระชกอำนาจของไทย โดยเฉพาะการจัดทำแผนที่พระราชอาณาเขตของไทย และมองว่าฝรั่งเศสใช้อำนาจในการเข้ามาขยายอำนาจในดินแดนลาว ส่วนในบันทึกของชาวฝรั่งเศสมองว่า ปัญหาความไม่สงบที่เกิดขึ้นในดินแดนลาว ส่วนหนึ่งเกิดจากการกดขี่จากรัฐบาลไทยที่กระทำต่อคนในท้องถิ่น การเข้ามาของฝรั่งเศสในดินแดนลาวนี้เพื่อเป็นการปลดปล่อยผู้คนในดินแดนลาวจากอำนาจไทย

งานเขียนไทยสะท้อนออกมาให้เห็นถึงการแสดงสิทธิชอบธรรมในการยกกองทัพไปปราบฮ่อ เพื่อรักษาความสงบในดินแดนพระราชอาณาเขตของไทย ได้ส่งผลกระทบต่องานเขียนประวัติศาสตร์ ผู้เขียนคือข้าราชการฝ่ายไทยที่ยกทัพ

³⁴ ดั่งข้อตกลงตามหนังสือสัญญา 9 ข้อ หรือข้อตกลงเมืองแกง

ไปปราบฮ่อ เพื่อแสดงถึงสิทธิอันชอบธรรมในการยกกองทัพไปปราบฮ่อ รักษาความสงบในดินแดนที่เป็นดินแดนของไทย ส่วนงานเขียนในเอกสารลาวเป็นความพยายามของฝ่ายไทยในการจัดทำประวัติเมืองในดินแดนลาว เพื่อยืนยันสิทธิอันชอบธรรมในการเป็นเจ้าประเทศราชลาว งานเขียนช่วงนี้จึงเป็นประเภทพงศาวดารเมืองที่อยู่ในพื้นที่เกิดเหตุการณ์ ส่วนเนื้อหาเกี่ยวกับการฮ่อและปราบฮ่อในงานเขียนช่วงนี้ได้สะท้อนให้เห็นมุมมองของผู้ได้รับผลกระทบจากการเข้ามารุกรานของฮ่อและการปราบฮ่อ สำหรับข้อเสนอแนะเชิงวิชาการ ควรมีการศึกษาประวัติศาสตร์ประเภทที่ไม่ได้ถูกบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรของทุกกลุ่ม ทั้งพวกฮ่อ ผู้ที่ไปปราบฮ่อ และผู้ที่ได้รับผลกระทบ อาจจะเป็นในรูปแบบของประวัติศาสตร์บอกเล่าและเรื่องเล่าในพิพิธภัณฑสถานที่มีการนำเสนอ ส่วนข้อเสนอแนะเชิงพื้นที่การศึกษา เรื่องของฮ่อที่ถูกบันทึกไว้ไม่ได้มีเฉพาะในบันทึกเอกสารไทยและลาวเท่านั้น แต่ยังมีบันทึกในพื้นที่อื่นๆ ที่ฮ่อเข้าไป ทั้งในเอกสารจีน เวียดนาม และพม่าอีกด้วย

References

- Chumsai, M. (1979). *Ekkasan prawattisat Thai ruang Thai prap Ho*. (In Thai) [The document history of Thai suppress Haw]. Doctor of Philosophy in Education, Chulalongkorn University.
- Chusongdech, B. (1999). *Suk Ho: Saranukromwatthanathamthai Phak Isaan leem 12*. (In Thai) [War of Haw: North Eastern of Thai encyclopaedia No.12.] Bangkok: Foundation of Thai Encyclopedia, The Siam Commercial Bank.
- Eoseewong, N. (1966). *Kan prap Ho lae kan sia din daen pho.so. 2431*. (In Thai) [The suppression of the Haw uprisings and the loss of Thai territories in 1888]. Master of Arts Thesis in History, Chulalongkorn University.
- Fine Arts Department. (2002A). *Prachum phongsawadan chabap kanchanaphisek lem 8: Phongsawadan Muang Lai*. (In Thai) [Golden Jubilee Annals volume 8: archives of Muang Lai. Bangkok: Office of Literature and History, Fine Arts Department

- Fine Arts Department. (2002B). *Prachum phongsawadan chabap kanchanaphisek Lem 8: Phongsawadan Muang Thang*. (In Thai) [Golden Jubilee Annals volume 8: archives of Muang Thang]. Bangkok: Office of Literature and History, Fine Arts Department.
- _____. (2016). *Nirat Nongkhai*. (In Thai) [Nongkhai Long Lyrical Poetry]. Bangkok: Rung Sin Kanphim.
- Hall, D. G. E. (2006). *Prawattisat Asia tawan ok chiang tai lem song*. (In Thai) [Southeast Asian History, Volume 2] (V. Sanitwong na Ayutthaya, Trans.). Bangkok: Thai Watana Panich.
- Liu, X. and Mattariganond, D. (2016). *Korthokthiang nai prawatsart giao gab karn toe soo khong Too Wen Siw nai prathet jeen*. (In Thai) [Dispute point about struggle of Too Wen Siw in China in 1955-2015. In “science of memory and Art of forgot” Annual Academic Meeting of Sociology and Anthropology south region 2nd Department of History, Sociology and Anthropology and Humanities and social science, Prince of Songkla University pattani campus.
- McCarthy, J. F. (1990). *Surveying and exploring in Siam*. (S. Werawong Trans.). Bangkok: Panteetaharn Press.
- Rattanasongtham, S. (1988). *Muang Phichai kap kan prap Ho*. (In Thai) [Phichai city with a Haw suppress]. Master of Arts Thesis in Southeast Asian Studies, Department of History, Silpakorn University.
- Royal Institute. (2011). *Podjananugrom Chababratthabunditayasathan Porsor 2554*. (In Thai) [Dictionary of Royal Institute edition 2554 Buddhist Era]. Bangkok: Siri Wattana Interprint.
- Seauve. (2001). *Samphanthaphap khong prathet Farangset kap Sayam pho. so. 2243-2450*. (In Thai) [The relations of France and Siam 1680-1907] (N. Bunluesin, Trans.). Bangkok: Arthit Product Group.
- Smyth, H.W. (2001). *Five Years in Siam vol. 1*. (S. Luck, Trans.). Bangkok: Arthit Product Group.
- Surasakmontree. (1962A). *Prawatkarkhong Chomponjaopraya Surasakmontree Lem 1*. (In Thai) [Chronicle of Phya Surasakmontree vol. 1]. Bangkok: Kurusapa Business Organization.
- _____. (1962B). *Prawatkarkhong Chomponjaopraya Surasakmontree Lem 2*. (In Thai) [Chronicle of Phya Surasakmontree vol. 2]. Bangkok: Kurusapa Business Organization.
- _____. (1962C). *Prawatkarkhong Chomponjaopraya Surasakmontree Lem 3*. (In Thai) [Chronicle of Phya Surasakmontree vol. 3]. Bangkok: Kurusapa Business Organization.

- _____. (1962D). *Prawatkarkhong Chomponjaopraya Surasakmontree Lem 4*. (In Thai) [Chronicle of Phya Surasakmontree vol. 4]. Bangkok: Kurusapa Business Organization.
- Theerasasawat, S. (2010). *Buang luk kan sia din daen lae panha prasat Phrawihan chak Ror Sor 112 thung patchuban*. (In Thai) [Depth of land and the problem of temple of preah vihear from the year 112 to the present.]. Bangkok: The Historical Society under the Patronage of HRH Princess Maha Chakri Sirindhorn
- Weerawong, S. (1997). *Prawatsat Lao*. (In Thai) [Lao History] (S. Premjit, Trans.). Bangkok: Phikhanet Printing Center.

